

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

SAYI:16

SAMSUN 2003

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAYI:16 SAMSUN 2003

Sahibi:

İlâhiyat Fakültesi Adına:
Prof. Dr. Osman ZÜMRÜT

Mesul Müdürü:

Yrd. Doç. Dr. İsrail BALCI

Yazı İşleri Müdürü:

Doç.Dr. Yavuz ÜNAL

Yayın Kurulu:

Prof. Dr. Osman ZÜMRÜT, Prof. Dr. Mehmet DAĞ
Doç. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, Doç. Dr. Mevlüt KAYA

Kapak Tasarımı

Dizgi ve Mizanpaj

Arş. Gör. Hasan ATSIZ

Baskı:

Ceylan Ofset 431 14 44

İSLAM TOPLUMUNA MENSUBİYETİN ŞARTLARI *

W. Montgomery WATT
Çev.: Dr. Harun YILDIZ**

Son zamanlarda batılı İslam araştırmacılarının, bir kişinin nasıl Müslüman olduğu ve İslam toplumunun üyesi olarak kalabilmesi için hangi şartları yerine getirmesi gerektiği sorununa çok az önem verdikleri görölmektedir. *Shorter Encyclopaedia of Islam*'da konu ile oldukça ilgili olan bir makale, "dininden çıkan kimse" ile hatta dinden çıkmanın temel şartlarından ziyade, dinden çıktığı kanıtlanmış kişiye verilecek ceza ile ilgilidir.

İslam toplumuna mensubiyetin şartları ile ilgili olan bir araştırma, Hz. Muhammed'in hayatı ile başlamalıdır. Ne var ki bunun Kur'an ve hadislerdeki kanıtı, bilindiği üzere güçtür; zira pek çok hadisin ilk versiyonları tartışmalı iken, Kur'anî bir ifadenin tam bir referansı, çoğunlukla şüpheli görölmektedir. Kısa bir makalede yapılabilecek en iyi şey, 622 ile 632 yılları arasında ortaya çıkan durumu genel hatlarıyla ifade etmektir. Bu bağlamda, biri gruplara diğeri de bireylere yönelik olmak üzere iki farklı konu uygundur. Bunlardan ilki, *namaz kılmak* ve *zekat vermek*; ikincisi ise, *kelime-i şehâdeti getirmek* ya da imanın ikrarıdır.

Namaz ve *zekat*, Kur'an'da birbiriyle ilintili olarak sık sık geçmektedir ve bu ayetlerin muhtevası da, Hz. Muhammed'i ya da daha önceki peygamberlerden birini izleyen topluma üyeliğin temel işaretlerinin, bunlar olduğunu ortaya koymaktadır¹. Bununla birlikte topluma mensubiyetin bu işaretleri, bireylerden ziyade gruplarla ilgilidir. *Namaz kılmak* ya da ibadet etmek, normalde toplumsal bir aktivitedir ve Hz. Muhammed'in yöneticiliği ile

* Orijinal ismi, "*Conditions of Membership of The Islamic Community*", olan bu makale, *Studia Islamica* dergisi Vol. XXI, Paris, 1964 sayısının 5-12. sayfaları arasında yayınlanmıştır.

** O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi.

¹ Krş. Bakara, 277; Nisa, 160-162; ayrıca Yahudilere yönelik olarak bkz., Bakara, 40-43, 77-83.

ilgili rivayetlerde kendileri hakkında bilgi sahibi olduğumuz² ve muhtemelen bu vakitte Kur'an'da *zekat* olarak adlandırılan şeyle ilgilenen kimseler olan *sadaka toplayıcıları*, kabîlelere ya da kabîlelerin alt birimlerine gönderilmişlerdir. Yine öyle görünmektedir ki, Hz. Ebû Bekir'in idaresi sırasındaki *Ridde* veya dinden dönme savaşlarında bir savaş deklerasyonuna eşdeğer olan eylem, bir kabîlenin Medine'deki halifeye alışılmış olan para ödemesini yapmayı reddetmesiydi. Böylece her şey, tam gerekliliği gruptan gruba değişebilmekle birlikte, *namaz* ve *zekatın* Hz. Muhammed tarafından ashabına yönelik olarak vaz edilmiş özel bir emir olduğuna işaret etmektedir. Sorumluluğun bireylere değil de gruplara yüklenmesi gerçeği, Hz. Muhammed'in idaresi esnasında ve ondan sonraki süreçte İslam devletinin, bireylerden müteşekkil bir yapıdan ziyade kabileler ve küçük gruplardan müteşekkil bir federasyon olarak anlaşılması gerçeği ile paralellik arz etmektedir³. Daha sonraki bir dönemde aslında, dininden dönen bir bireyin *namaz kılması*, bazen onun dinden dönüşünden pişman olduğunun bir göstergesi olarak anlaşılmıştır; fakat bu durum, *namaz yükümlülüğünün* toplumsal karakteri ile ilgili söylenenlerle ters düşmez.

Topluma mensubiyetin diğer şartı ve görünürde daha bireysel olanı, "Allah'tan başka tanrı yoktur, Hz. Muhammed de, O'nun elçisidir" şeklindeki *kelime-i şehâdetin* tekrarı ya da imanı ikrarıdır. Bu durum, sünnette doğrulanmıştır. Mekke'nin fethinde Hz. Muhammed tarafından öldürülmesi emredilen putperest bir Arap, gizlice Hz. Muhammed'in huzuruna çıkarak ve yakalanmadan önce de *kelime-i şehâdet* getirerek öldürülmekten kurtulmayı başarmıştır⁴. *Kelime-i şehâdetin* tam bir ifade tarzı, ima edildiği söylenmesine rağmen Kur'an'da bulunmaz⁵. Bununla birlikte *kelime-i şehâdetin* ilk yarısı, (değişik bazı biçimlerini dahil edersek) tekrarlanmış bir formu olmasa da, Kur'an'da pek çok defa geçmektedir ve bu yüzden *kelime-i şehâdetin* ilk cümlesinin erken bir dönemde imanın ikrarı olarak kendi başına kullanılmış olması ihtimali, düşünmeye değer bir şeydir. Diğer taraftan genel anlamda denilebilir ki, Hz. Muhammed hayatta olduğu sürece, bir bireyin Müslüman olduğu anı ifade edecek tam bir formüle çok az ihtiyaç vardı; bir mühtedi, birey olarak genellikle Hz. Muhammed'e olan kişisel bağlılığını ifade eden bazı davranışlar sergiler ve bizzat bu ikincisinin oluşundan dolayı onun Müslüman oluşuna hüküm verilirdi. Bir formüle yönelik ihtiyaç ise, ancak 700 yılına doğru pek çok *zimmî* İslam'a girmeye başladığında hissedilmiştir

² Bkz., Watt, *Muhammad at Medina*, s. 366-368.

³ Bkz., Watt, *Muhammad at Medina*, s. 247 vd.; Watt, *Islam and the Integration of Society*, s. 148 vd.

⁴ Bkz., Watt, *Muhammad at Medina*, s. 69; el-Buhârî, 88/3; Arent J. Wensinck, *Muslim Creed*, s. 29 vd.

⁵ Bkz., Wensinck, 1-5.

ki bu durum, 632 öncesi dönemin bazı gerçek kalıntılarını ihtiva etmesine rağmen, tümüyle geleneksel materyalden kanıtlanabilir. Bu şekilde *şehâdet* kavramının, bir ihtida işareti olarak en erken kullanımı ile ilgili bir takım kuşkular olmasına karşın, başlangıçtan bu yana Müslümanlar, Tanrı'nın birliği ile Hz. Muhammed'in peygamberliğine inançla karakterize edilmişlerdir.

İslam toplumuna mensubiyet ile ilgili yeni bir şart da, Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen iç savaş esnasında (M. 656-661) *Hâricîler* tarafından ileri sürülmüştür. Onların iddiası, *büyük günah işleyen kişinin toplum dışına itilmesi*di. Bu nokta, 656 yılında halife Osman'ın suikaste uğrayışı ile ortaya çıkan tartışmalarla yakın bir ilgiye sahipti, fakat daha sonra tamamen genel bir tarzda işlev görür hale geldi. Bu bakış açısı, İslam toplumunun üyesi olarak kalmak için bir kişinin, standart bir ahlak düzeninin altına düşmemesi gerektiğine işaret eder. Böylece toplum da, bir "*erdemliler toplumu*" haline gelir. Büyük günahlardan kaçınma noktasında ısrar, ilk bakışta bireysel bir mesele olarak görülebilir; fakat Hâricîlerin iddialarını yaptıkları fikirlerin bağlamı, cemaatçı idi. Onlar, Müslüman topluluğunu "*Cennet ehli insanlar*" olarak gördüler ve büyük günah işleyen kimsenin toplumdan dışlanmasının sebebi, muhtemelen onun günahının cehennemi hak etmesi sebebiyle bütün bir toplumun "Cennet ehli" olma statüsünü tehlikeye sokmasıdır. Böylece onların düşüncesi, ilk noktada işaret edilen cemaatçı tavra yakındır. Siyasetin gerçekleriyle karşı karşıya gelince saf formuyla Hâricîlik, gerçek bir devletin temelleri olarak bütünüyle uygulanamaz bir modeli denemiş ve yavaş yavaş bunu değiştirmiştir. Hâricîlerin bu prensibinin benzeri, aslında görüşleri bir konsensüsü arz etmemekle birlikte, *Mu'tezilîler* tarafından devralınmıştır. Onlar, büyük günah işleyen cehenneme gideceği ve bu yüzden "Cennet ehli insanları" na mensup olamayacağını düşündüler, ancak onun, bu dünyevi politik toplumun dışına itilmesini istememişlerdi.

Hâricîlerin ilk muhalifleri, Hâricîliğin ilahi özelliklerle donatılmış bir toplum noktasındaki ısrarının aksine, ilahi özelliklerle mücehhez bir liderin önemine vurgu yapan *Şîiler*di. Bununla birlikte, zamanla Şîî olmayan pek çok müslüman, büyük günah işleyen İslam toplumunun dışına itilmesi şeklindeki Hâricî görüşüne karşı çıkmışlardır. Bunlar, *Mürcüiler* olarak adlandırılıyorlardı ve bu isim, kendilerine yalnızca karşıtları tarafından verilen bir lakap olup, ayrıca iyi örgütlenmiş bir mezhebe değil de, bir eğilim ya da tavra işaret etmekteydi. Mürciî eğilimin bazı aşırı taraftarları, "*imanla birlikte günah, zarar vermez*" görüşünü⁶ onaylamaya kadar vardılar; yani bir insan, toplumun üyesi inanan bir Müslüman olduğu takdirde, günah işlemek, o

⁶ Bkz., Şehristânî, *el-Milel*, (Cureton), s. 106.

kimsenin Cennet'ten dışlanmasına yol açmaz. Ne var ki bu aşırı Mürcîî görüşü, yaşamın doğruluğu ile ahlaki kötülük arasındaki farkı ciddi biçimde azalttığı düşünüldüğünden dolayı geniş kabul görmemiştir. Bununla birlikte bu aşırı görüşü reddeden bazı Mürcîîler bile, büyük günahın kişinin İslam toplumundan dışlanmasına yol açmayacağını kabul etmişlerdir. Aynı zamanda onlar, iyilik ile kötülük arasındaki farkın önemli olduğunu düşünmüşler ve günahın ya bu dünyada ya da öteki dünyada cezalandırılacağını savunmuşlardır.

Mürcie'nin formülasyonları, meselenin diğer bir yönü, yani *iman düşüncesi* ile ilgili tartışmalara yol açtı. Bu kelime (iman), genellikle "faith" olarak çevrilir, fakat İngilizce "faith" kelimesinin yan anlamları olan "foi" ve "Glauble" gibi kelimeler, İslami bağlama uygun değildir. Burada yapılacak en iyi şey, sadece kelimeyi tercüme etmekten kaçınmak değil, aynı zamanda *imani*, aslında "*insanları mü'min yapan şey*" olarak düşünmektir ve biz hatırlamalıyız ki, *mü'minler* veya "*inananlar*" ifadesi, Hz. Muhammed'in izleyicileri ile ilgili olarak Kur'an'da kullanılan çok yaygın bir isimlendirmedir. Bunun ilk akla geleni, İslam toplumuna mensubiyettir ve Müslüman düşünürlere, sonradan topluma üyelik için temel şartların neler olduğunu tartışmışlardır. Bu, aslında onların *imanın* tabiatını tartıştıkları dönemde yapmakta oldukları bir şeydir. Mürcîîlerin çoğunun önem verdiği *imanın* bu yönü, aslında zihinsel içeriklerin kabulüdür. Nitekim bu yön, *imanın*, Tanrı'ya, O'nun meleklerine, kitabına, elçilerine ve yeniden dirilişe iman olduğunu ifade eden hadisler grubunda bulunur⁷. Daha sonraki kelimciler arasında vuku bulduğu şekliyle böylesi bir içerikler (*imanın* öğeleri) tartışması, topluma mensubiyet problemiyle yakından ilişkili değil iken, bununla birlikte (hadisin) tam içeriği Mürcîîler'in diğerleriyle veya muhalifleriyle yaptıkları tartışmaların da değişmez bir konusu olmamıştır.

Zihinsel içeriklerin benimsenmesi şeklindeki *iman* düşüncesinin gelişiminin bir önemli halkası da, Mâturîdîler de dahil olmak üzere Ebû Hanîfe'nin takipçileri olan *Hanefîlerin* eserlerinde bulunabilir. Ebû Hanîfe, Mürcîî eğilimi, sapkın olmayan, fakat aslında merkezî Sünnî pozisyonla da bütünleşmiş bir halde ılımlı bir formda ortaya koymasına rağmen, genellikle bir Mürcîî olarak nitelendirilmiştir. Hanefîler, akidelerin tasdiki şeklindeki iman düşüncesinden hareketle akidelerin dil ile dıştan itirafının yeterli olmadığı; bununla birlikte kalpte dahilî bir tasdikinde bulunması gerektiği noktasının önemini vurgulamışlardır. İfade edilmesi gereken akidelerden de, açık bir şekilde nadiren söz edilmiştir; şüphesiz onlar da, ya *kelime-i şehâdetin* kısımları ya da yukarıda ifade edilen *iman* hakkındaki hadislerdir. Hangi akidelerin temel olduğuna karar verme güçlüğü ise, Hanefîlerce birkaç yüz-

⁷ Bkz., Wensinck, 23.

yıl boyunca ele alınmamıştır. Bu, belirli doktrinlerle ilgili problemleri göz ardı etme, Hanefîlerin şu iddiasıyla paralellik arz etmektedir: *İman, bölünmez yani o, inanç unsurlarının birbirinden ayrı parçalar halinde (dıştan ve içten) kabulü değildir; fakat toplumun itikadi durumunun bir bütün olarak kabulüdür.* Muhtemelen toplumun genel durumuyla ters düşen bazı inançlara ciddi biçimde sahip olan bir kişi, toplumdaki dışlanmış olacaktı. Fakat bu, şu temel noktayı etkilemez: Bir kimse, ya toplumun bir üyesidir ya da değildir, üçüncü bir olasılık yoktur ve onlar, dindarlıkta ve hayatın doğruluğunda farklılık gösterebilirlerse de, üyeler arasında üyelikleri bakımından hiçbir farklılık yoktur. Bu düşünceler kümesine uygun olarak Hanefîler, *imanın* ne artacağına, ne de eksileceğine inanmışlardır ve bu görüş de, özgün Hanefî duruşunun bir işareti haline gelmiştir.

Çok az farklı olan bir *iman* anlayışı, Sünnîlerin ana gövdesindeki kelamî düşüncenin diğer ana akımı olan *Eş'arîler*'in temelini oluşturur. Bu okula göre, hem dahilî hem de haricî olsa bile, akidelerin sırf tasdiki, İslam toplumuna mensubiyet için yeterli değildir; aynı zamanda eylemin de olması gerekir. Eğer bir adanın sakinleri, *kelime-i şehâdeti* belli aralıklarla ifade etseler, fakat onların "İslamın temelleri" olarak bilinen dinî görevlerden hiçbirini yapmadıkları gözlenirse, onların bir Müslüman toplumu oldukları güçlemlenir. Eş'arîler, böylesi düşüncelerle *imanın* ikrar ve tasdik olduğu kadar, fiili de içermesi gerektiği noktasında ısrar etmişlerdir. Hanefîler, *kelime-i şehâdeti* genişletirken, Eş'arîlerin İslam toplumunun işaretleri olarak ilk başlangıç olan *namaz* ve *zekatı* genelleştirmiş oldukları söylenebilir. Bununla birlikte amelin *iman* kavramına dahil edilmesinin neticesi, insanların dini vecibeleri yerine getirmeleri farklılık arzedeceği için onların iman bakımından farklılık gösterdiği. Böylece *imanın* artıp eksilebileceği şeklindeki anlayış, Hanefîlerin aksine Eş'arî görüşün bir alameti farikası haline gelmiştir⁸.

Erken dönem tartışmaları içerisinde göze çarpan bir diğer mesele, *büyük günah işleyen kişinin nihai kaderi* idi. Daha önce işaret edildiği gibi problem, büyük günah işleyen kişiyi (Hâricîlerin yapmış olduğu şekilde) İslam toplumundan dışlamaktan kaçınmak, ancak bununla beraber salih insanla günahkâr arasındaki farkı küçümsememektir. Eş'arî'nin kendisi, katı bir ahlaki bakış açısına meyilli idi; O, Hz. Muhammed'in kendi toplumunun günahkâr üyeleri için kıyamet gününde şefaathane yapacak güce sahip olduğu akidesini kabul etmekteydi, fakat bu gücün var olup, tüm Müslüman günahkârlar adına gerekli olmasa da, *bazıları* adına bu gücün kullanılacağı iddiasının ötesine de geçmemişti. Bu durum, bazı Müslümanların ebediyen

⁸ Bu konular, önümüzdeki bir makalede "The Conception of İmân in Islamic Theology" de daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır.

cehennemde kalabileceği ihtimalini açık bırakmıştı. Bununla birlikte pek az istisna dışında Ehl-i Sünnet kelamcıları, müslümanlıklarını koruyan her müslümanın günahlarından dolayı cezalandırılmakla birlikte, er ya da geç cennette olacakları görüşüne eğilim gösterdiler. Cezalandırma ise, dünyada ya da cehennemde olabilir, fakat eğer cehennemde olursa sadece belirli bir süre için söz konusu olabilir. Böylelikle İslam toplumu, üyeliği kesinlikle cennete götüren bir *fırka-ı nâciye* ya da “*kurtarıcı mezhep*” idi.

Aynı genel tablo, ana Sünnî görüşten hareketle, neyin toplum dışına itilmeye yol açtığına göz önünde bulundurulmasıyla da elde edilebilir. Genel olarak toplumdan dışlamanın *şirk* ya da *küfre* bağlı olduğu söylenebilir. *Şirk* terimi, başlangıçta putperestlik yahut politeizmi içermekteydi; fakat açık söylemek gerekirse *şirk*, sadece Tanrı'nın hakkı olan ibadet ve hizmete diğer başka bir varlığın ortak edilmesidir. Aslında bu, *kelime-i şehâdetin* ilk bölümünün söylenmesi ya da yapılması noktasındaki inkardır. *Küfür* ise, tanımlanması daha zor olup, Müslüman olmayanları, daha doğrusu İslam toplumunun muhaliflerini niteleyen ve bir müslümanı da toplumun muhalifi haline getiren şeydir. Bir kişinin İslam toplumu ile ilişkilerini kestiğini gösteren herhangi bir inanç ya da eylem, *küfür* durumunun örneğidir. Bu, içki içmenin, içki içme fiilinin meşru olduğunu ileri sürmekten nasıl daha önemsiz bir kusur olarak kabul edilebilir hale geldiğini gösterir; içki içmek, yalnızca kişinin cezalandırılıp, arkasından bağışlanabileceği bireysel bir hatadır, oysa diğeri, İslam toplumunun temel bir kuralının inkarıdır. Yani bir kişinin sahte bir inanca sahip olmasından dolayı onun *küfür* halinde olduğunu söylemek, Hanefîlerin *imanın* bölünmez olduğuna yönelik düşüncesiyle tezat teşkil etmez, zira bazı önemli meselelerde karşıt bir inanca sahip olmak, İslam toplumunu reddetme ile aynı anlama gelir. Alimler, bir görüşün *küfrü* oluşturacak boyutta hatalı olduğunda onunla ilgili karar verme gücüne sahiptiler, fakat Gazâlî'ye göre onlar, bu gücü kötüye kullanmışlar ve küfür etiketini küçük sapma hareketlerine uygulamışlardır⁹.

Bu araştırmanın sonucu, çoğunlukla sanıldığından daha fazla İslam'da cemaatçı düşünmenin var olduğudur. İslam toplumunun bir kabîle ya da “süper kabîle” olarak düşünüldüğü sık sık ifade edilmektedir ve bu, mevcut duruma da uygundur, zira pek çok müslümanın İslam toplumuna üyeliği de, doğumla meydana gelmektedir. Dikkate değer bir şey de, ilk Hâricîlerin çoğunun *mü'min* çocuklarının cennete, *kafir* çocuklarının da cehenneme gideceklerini savunmalarıdır¹⁰. Elbette Müslüman olmayanlar için *kelime-i şehâdeti* söylemek, İslam toplumuna girişin bir işareti olarak kabul edilebilir; fakat İslam, ihtida edenlerle ilgili olarak asla gurur duymamış ve zaman

⁹ Bkz., Watt, *Faith and Practice of al-Ghazâlî*, s. 37 vd.

¹⁰ Bkz., Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, s. 37.

zaman da onları tam bir sessizlikle karşılamıştır. Bu noktada geçerli olan ilke, tabii çoğalma yoluyla genişleyen bir toplumdur. Ayrıca bir kabîle ya da toplum örneğinde olduğu gibi, üyeliğin temelleri açık bir şekilde formüle edilmemiştir. Eğer bir kişi, Müslümanların genelinin mensubiyetle bağdaşmadığını hissettikleri bir şey yaparsa, üyeliği sona erer. Çoğunlukla da bu durum, onu muhalif bir toplumun safına geçiren bir şey olacaktır; fakat dikkat edilmesi gereken nokta, burada mutlak ölçütün Müslümanların ana bünyesinin “*hissi*” oluşudur, bu “*his*”, *icma* ya da konsensüs kavramıyla biçimlendirilen bir histir. Kelamcılar, zaman zaman İslam toplumuna mensubiyetin şartları ile ilgili çok ayrıntılı listeler hazırlamışlardır, fakat bu listeler, asla *icma* ile kabul edilmemiş ve bu yüzden de asla etkili olamamıştır. Bu *icma*'nın egemenliği, diğer yönüyle herhangi bir üyeliğe kabul töreni olmayan İslam'ın toplumsal dayanışmasının ya da sıkı cemaatçılığın ileri derecede bir delilidir¹¹.

¹¹ Bu makalenin biraz kısaltılmış bir şekli, Eylül 1964 tarihinde Strazburg'da Uluslar arası Dinler Tarihi Kurumu tarafından organize edilen dinî giriş ayinleri araştırma konferansında okunmuştur.